

DOI: 10.15330/ukrst.20.39-46

УДК 811.161.2'373.611

СЛОВОТВОРЧА СПРОМОЖНІСТЬ ДІЄСЛІВ ІЗ СЕМОЮ ТАКТИЛЬНО-ДИСТАНЦІЙНОЇ КАУЗАЦІЇ РУХУ

Надія АДАМЕЦЬ

кандидат філологічних наук

(Україна, Львів).

E-mail: nadiiaadamets@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-5854-3636

У статті запропоновано виокремлення дієслів із семою тактильно-дистанційної каузації руху в окрему лексико-семантичну групу, яка є периферійним компонентом макрополя «рух». Проаналізовано структуру словотвірних парадигм досліджуваних дієслів. У межах блоків (субстантивний, ад'єктивний, вербальний, адвербіальний) виявлено різнотипні словотвірні значення, реалізовані похідними на першому ступені деривації: «опредметнена дія», «місце-шлях», «суб'єкт-спеціаліст», «ознака об'єкта за дією, яка спрямована на нього», «призначений для виконання дії», «перемістити назовні», «перемістити всередину», «перемістити зверху вниз», «перемістити знизу вверх», «перемістити довкола чогось», «перемістити крізь щось», «віддалення від початкової точки», «перемістити в різні місця», «перемістити під що-небудь», «почати рух», «здійснювати рух якийсь час», «завершити рух», «переміщення всього», «локальна вичерпність», «виконати дію один раз», «довготривалий рух», «змінити місце розташування», «нагромадження», «додаткове виконання дії», «безоб'єктний рух суб'єкта», «зміна стану об'єкта в стан суб'єкта», «перемістити до кінцевого пункту», «наслідок руху», «здійснювати рух досхочу», «спосіб дії». Окреслено засоби та способи творення девербативів: похідні іменники сформовані здебільшого за допомогою суфіксації, також зафіксовано один композит; девербативи ад'єктивного та адвербіального блоків утворились лише за участі суфіксів; семантичні трансформації вербальної зони уможливили префікси, конфікс, суфікси та постфікс. Підсумовано кількісний склад кожної структурної зони. Найбільшим є дієслівний блок (59 похідних), субстантивний блок – 13, ад'єктивний блок – 5, найменшим є адвербіальний блок (3). Визначено чинники, які впливають на реалізацію дериваційного потенціалу твірних слів (тотожність початкового орієнтира руху, відсутність комунікативної потреби тощо).

Ключові слова: словотвірна парадигма, дієслово, валентність, словотворча спроможність, сема, рух, каузація, твірне слово, похідне слово, словотвірне значення.

Постановка проблеми. Основою центричне студіювання актів деривації міцно вкорінене в пізнання процесів людської діяльності – сферу не стільки мовленнєву, як екстралінгвальну. Оптимальною одиницею такого типу дослідження є словотвірна парадигма (СП), найважливіше завдання якої – «зафіксувати в усій повноті дериваційну спроможність твірних різних лексико-граматичних, а в їх межах – структурно-семантичних груп» [2, 108–109]. Твірне й похідне слова є взаємозалежними константами дериваційного процесу, а їхня семантична та формальна структура –

провідні визначники напряму словотвірної мотивації. «Певна «вихідна» одиниця, а також моделювання етапів її перетворення виступають як засоби метамовного опису в процесі утворення номінативних одиниць, зокрема похідного слова, як логічні прийоми інтерпретації лексичної семантики похідних номінативних знаків» [6, 13]. Значеннєву наповненість твірного та похідного в дериватології можна описати за концептуальною схожістю до актуального членування речення: тема (попередня інформація; те, що дане) – це твірне слово, а рема (нова інформація) – похідне слово, що реалізувало семантику твірного з додатковим значенням та формальним навантаженнями.

Аналіз досліджень. В українському мовознавстві існує низка студій, присвячених дослідженню словотвірної парадигматики дієслів: конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта (І. Ф. Джочка [3]), дієслів із семою руйнування об'єкта (Н. М. Пославська [8]), дієслів семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)» (Р. В. Познанський [7]), похідних дієслів (О. П. Кушлик [4]). Дієслова руху, обов'язковим компонентом яких є «об'єкт дії», становлять численний масив семантичного поля «рух» в українській мові. Саме об'єктні дієслова марковані семою «каузація».

Категорію каузативності, вслід за І. А. Наумовою, розуміємо як «суб'єктно-об'єктні відношення, за яких суб'єкт спонукає об'єкт виконати дію, що виражена дієсловом» [5, 3]. Термін «каузативне дієслово» вперше застосував у своїй праці Ш. Баллі. Каузативними вчений пропонує називати такі дієслова, які виражають здатність суб'єкта викликати певну дію чи стан іншого суб'єкта чи предмета [1, 124]. У межах каузативних дієслів руху виокремлюємо дві групи, які фіксують «чисту каузацію» (суб'єкт не змінює власного розташування): дієслова з відтінком тактильної каузації дистанційного об'єктного руху формують групу «Махнувши рукою, примусити переміщуватися те, що є в руці», а вербативи зі значенням тактильно-локальної каузації руху утворюють лексико-семантичну групу «Торкаючись об'єкта, спричинити його рух».

Метою дослідження є встановлення особливостей будови словотвірних парадигм дієслів із семою тактильно-дистанційної каузації руху. Об'єктом розвідки є компоненти мікрогрупи «Махнувши рукою, примусити переміщуватися те, що є в руці» (*вєргати, жбурляти I, кидати I / кинути I, метати I, швиргати I (швиргатися), шпурляти (шпурлятися)*), які репрезентують просторовий рух об'єкта, спричинений дією суб'єкта (мах рукою). Можливий набір валентних партнерів дієслів лексико-семантичної групи «Махнувши рукою, примусити переміщуватися те, що є в руці» характеризує глибинна рамка сполучуваності (Sub-M-O-X-Y-A)¹. Суб'єкт дії, виконуючи роль каузатора, не змінює своєї локальної позиції, а об'єкт-каузат, переміщуючись, долає певну відстань, яка називається траєкторією руху. Типова словотвірна парадигма аналізованих вербативів характеризується чотирма блоками.

¹ Суб'єкт-рух-об'єкт-вихідний пункт-кінцевий пункт-адресат.

Виклад основного матеріалу. Субстантивний блок. Від усіх твірних реалізується транспозиційне словотвірне значення (СЗ) «опредметнена дія»: *вергання, жбурляння 1, кідання 1, кидок 1* (розм. *кидьок*), *метання 1, швиргання 1, шпурляння*. Похідний субстантив *кидок 1* (*кидьок*) реалізує семантику одноактної предметності. У творенні виокремлених значень беруть участь продуктивні суфікси, наприклад: **-нн-** (*вергання, кидання, метання, швиргання, жбурляння, шпурляння*), **-ок-** (*кидок*).

СЗ «місце-шлях» репрезентує дериват *кидь*¹ (утворений нульсуфіксальним способом) із лексичним значенням «відстань, на яку можна щонебудь кинути». Значення субстантива експлікує потенційний шлях, який може подолати об'єкт, переміщення якого каузоване суб'єктом. Синтаксична реалізація позиції «вихідна точка переміщення» теоретично можлива, проте практично виявляється рідко. Це пояснюється тим, що початковий орієнтир руху об'єкта тотожний розташуванню суб'єкта в момент каузації об'єктного переміщення.

СЗ «суб'єкт-спеціаліст» реалізують деривати *кидальник 2* та *метальник*. Ці похідні субстантиви належать до групи спортивної лексики. Іменники *кидальник 1* і *кидій* «робітник, що подає снопи тощо під час укладання їх у скирту» є суб'єктами руху за родом діяльності (сільське господарство). Очевидно, потребує редагування словникова дефініція дієслова *кидати / кинути*, яка не засвідчує лексико-семантичного варіанта на позначення *кидати* як сільськогосподарського процесу, що увиразнило би семантичний зв'язок між твірним і похідним (*кидати* → *кидальник 1, кидій, самокидка* тощо).

На перехресті суб'єктно-інструментальної семантики перебуває значення похідного субстантива *самокидка* «жниварська машина, що автоматично скидає готовий сніп». Таке значення, виражене похідним іменником на позначення технічного засобу, відображає модифіковану скерованість у позицію «суб'єкта».

СЗ «суб'єкт-людина» реалізують суфікси **-льник-** (*кидальник, метальник*), **ій-** (*кидій*). Дериват *самокидка* утворений шляхом «основоскладання + суфіксація» (займенник сам + **-о-** + кид(ати) + **-к-** → *самокидка*; морфологічні явища – елізія та інтерфіксація). Творення деяких слів субстантивної зони передбачає субститутивне утинання фіналі деяких твірних, порівняймо: кид(ати) → *кидій, самокидка, кидок* (аналогічно).

Неоднозначність викликає пасивність твірних у продукуванні дериватів зі СЗ «об'єкт дії». Хоча об'єктна позиція є обов'язковою для аналізованого класу твірних, не зафіксовано жодного похідного з таким СЗ. Оскільки відсутні формально-семантичні обмеження для реалізації похідних із об'єктним значенням, то найвагоміша причина нереалізованості дериватів із заданою семантикою, очевидно, – відсутність комунікативної потреби виділення окремого предмета з множини однорідних.

Ад'єктивний блок маніфестований двома СЗ, які є реалізацією субстанційної валентності, – «ознака об'єкта за дією, яка спрямована на нього» (*киданий 1, кинений, кинутий*) та «призначений для виконання дії» (*кидальний, метальний*). Закономірним є те, що активність у творенні похідних прикметникової зони виявляють «нейтральні» твірні, тобто ті, які

не марковані жодними додатковими семами, не належать до мовленнєвої периферії. Девербативи ад'єктивного блоку утворені суфіксальним способом (-льн-, -ан-, -ен-, -т-).

Вербальний блок. У дієслівній зоні реалізуються деривати з просторовими, темпоральними, результативними, дистрибутивно-інтенсивними та кумулятивними трансформаціями.

Векторна валентність, властива твірним, транспонується у восьми СЗ:

- «перемістити назовні»: *вивергати* і *вивергнути*, *викинути*, *вишпурляти*;
- «перемістити всередину»: *ввергті* і *ввєргнути*, *вкинути*, *закинути*;
- «перемістити зверху вниз»: *звергті* і *звєргнути*, *скинути 1*;
- «перемістити знизу вверх»: *підкинути 1*;
- «перемістити довкола чогось»: *обкідати 1а*;
- «перемістити крізь щось»: *прокинути*.

Семантику початку руху з фіксованим стартовим орієнтиром виражають деривати зі СЗ «віддалення від початкової точки»: *віджбурнути*, *відкинути 1*.

Локально-дистрибутивні модифікації представлені дериватами зі СЗ «перемістити в різні місця» (*розкідати 1*, *розметати 1*, *розшпурляти*), порівняймо в контексті: На затишному подвір'ї занурена в себе бабуся *розкидала* золотисті зернята кукурудзи, а заклопотані кури ловили ці залишки сонця (О. Печорна).

Синтаксичне поєднання дієслова *кидати* / *кинути* з прийменниково-іменниковою конструкцією («під- + іменник»), яка є еквівалентом обставини місця, детермінує появу деривата *підкинути 2* зі СЗ «перемістити під що-небудь», порівняймо: ... Не любив Микола слів. І тепер – сказав, *кинув під комин* недопалок і замовк (В. Мастерова) → *підкинути 2* (– Кажу [Галі]: покинь – не слухає... дай хоч води – а вона почала лаятись. Так я вирвав віник з рук та й *підкинув* під піл. А вона ото у сльози, – виправлявся Василь (Панас Мирний). Інші представники аналізованої групи не виявляють здатності в продукуванні СЗ такого типу, що пояснюється двома причинами: по-перше, часткова належність твірної лексеми до спортивної лексики поряд із її загальноживаним значенням (*метати*) або розмовний характер (*вергати*, *жбурляти*), по-друге, ускладненість значеннєвої структури твірної (сема «інтенсивності» – *жбурляти*, *шпурляти*, *шпурляти*).

Темпоральна валентність твірних уможливила породження похідних із часовими модифікаціями: СЗ «почати рух» реалізоване префіксом *за-* (*зашпурляти*), СЗ «здійснювати рух якийсь час» – афіксами *по-*, *про-* (*покідати 3*, *прокідати 2*, *пометати¹ 1*) та СЗ «завершити рух» – префіксом *від-* (*відкідати 1*, *відшпурляти*).

Валентність ступеня інтенсивності й міри виконання дії простежується в здатності твірних продукувати підкатегорії дистрибутивних дієслів. Так, дистрибутивні зміщення представлені СЗ «переміщення всього» (*покідати 1* та *пометати¹ 2*; у дериватах *перекідати 1*, *переметати²*,

перешпурляти актуалізується сема часової наступності). Девербатив *пометати*¹ 2 характеризується розмовним відтінком, незважаючи на належність його твірної бази до пласту спортивної лексики. Локальна дистрибуція маніфестована девербативом *обкидати*¹ 1 зі СЗ «локальна вичерпність», яке є результатом субстанційної валентності місця.

Семантика однократності маніфестована похідними зі СЗ «виконати дію один раз»: *жбурнути*, *швиргнути* і *швиргоннути*, *шпурнути*. Модифікація багатократності руху маніфестована двома СЗ – «довготривалий рух» (реалізоване дієсловом *попокидати* за допомогою ітеративного префікса **попо-**) та «змінити місце розташування» (семантика неодноразового, повторного виконання втілена в похідному *перекинути* 1 за участі префікса **пере-**).

Кумулятивні зсуви в семантиці словотвірної пари «твірне-похідне» перехреснюються з результативністю. Кількісні трансформації реалізують похідні, об'єднані СЗ «нагромадження»: *навергати*, *скидати*, *скинути* б, *накидати* 1, *наметати*¹ 1, *нашпурляти*. Кількісна характеристика акцентована, здебільшого, не на процесі руху, а на множині об'єктів, нагромадження яких відбувається внаслідок каузації руху суб'єктом. На вираженні семантики кількості спеціалізуються префікси **на-** та **з-** (**с-**), однак похідним із префіксом **з/с-** іманентна чітка фіксація місця кумуляції об'єктів.

Синтезом семантики нагромадження та повторюваності дії характеризуються похідні зі СЗ «додаткове виконання дії» *підвергти* і *підвергнути*, *докидати*, *прикинути* 1, *підкинути* 3 («кинути, звичайно додаючи до чого-небудь»). Додаткова дія спрямована на збільшення кількісного складу об'єктів.

Постфікс **-ся** реалізує два СЗ вербального блоку:

- «безоб'єктний рух суб'єкта» (*вергатися* 1, *кидатися* 2, *метатися* 1), порівняймо: Мати вхопила рогача і *кинулася* до печі (В. Мاستерова). Постфікс **-ся** нейтралізує об'єктну позицію, актуалізуючи сему «швидкість». Таким чином, ці деривати реалізують семантику поширення суб'єктом дії на себе: *кидатися* → дослівно *кидати себе*;

- «зміна стану об'єкта в стан суб'єкта»: *вергатися* 2.

Аспектно-результативна валентність реалізується в похідних зі значенням «перемістити до кінцевого пункту»: *докинути* 1, *дометати*¹ 1, *дошпурляти*, *дошпурнути*. На відміну від дериватів, які реалізують СЗ «перемістити до кінцевого пункту», дієслова *накинути* 1 «кидаючи що-небудь, обхопити ним когось, щось», *закидати* 1 «кидаючи, заповнити чим-небудь», *завергти* і *завергнути*, *прикидати* «кидаючи що-небудь, покрити когось, щось», структура яких ускладнена префіксами, не вважаємо словотвірними парами від аналізованих твірних, оскільки не фіксуємо будь-яких семантичних зсувів для надання їм статусу словотвірних утворень. Тому такі дієслівні лексеми вважаємо видовими корелятами, а процес їх виникнення – формотворенням.

Надмірна інтенсивність виконання дії призводить до негативного результату – погіршення фізичного стану суб'єкта (*навергатися* «багато вергаючи, стомитися» – СЗ «наслідок руху»). У семантичній структурі

дієслова *накидатися* («багато, досхочу покидати» – СЗ «здійснювати рух досхочу») наслідок довготривалої дії не відображений, хоча засоби творення похідних ідентичні (**на-** + **-ся**). Тому встановлений дериват є продуктом валентності ступеня інтенсивності та міри виконання дії.

Адвербіальна зона маніфестована трьома дериватами – *кидком*, *кидькома*, *швиргома* («швидко кидаючи»), які виражають «спосіб дії», названий твірним вербативом. Інструментом реалізації прислівникових дериватів є суфікси **-ком**, **-ома**.

Висновки. Отже, СП аналізованих дієслів характеризуються різною будовою (див. табл. 1).

Таблиця 1

Твірне \ Зона	Вер- бальна	Субстан- тивна	Ад'єк- тивна	Адвер- біальна	Кількісна продук- тивність
<i>вергати</i>	12	1	0	0	13
<i>жбурляти I / жбурити I</i>	2	1	0	0	3
<i>кидати I / кинути I</i>	27	7	4	2	40
<i>метати I</i>	7	2	1	0	10
<i>швиргати I</i>	2	1	0	1	4
<i>шпурляти</i>	9	1	0	0	10
Загальна кількість	59	13	5	3	80

Встановлена словотворча спроможність окремих дієслів лексико-семантичних груп макрополя руху є окремим компонентом, який уможливує виявлення комплексної словотвірної парадигматики конститuentів вербативного простору, простеження динаміки словотвірних можливостей дієслів як твірної бази.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва, 1955. 416 с.
2. Грещук В. В. Студії з українського мовознавства : вибрані праці. Івано-Франківськ, 2009. 520 с.
3. Джочка І.Ф. Дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2003. 20 с.
4. Кушлик О. П. Типологія словотвірних парадигм похідних дієслів в українській мові : автореф. дис. ... докт. філол. наук. Київ, 2016. 40 с.
5. Наумова И. А. Глаголы с каузативным значением в современном английском языке и исторические предпосылки их образования : автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Москва, 1967. 19 с.
6. Олексенко В. Дериваційна ономазіологія як новий напрям у теорії номінації. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія «Філологічні науки. Мовознавство»*. 2000. Випуск 23. С. 8–15.

7. Познанський Р. В. Словотворча спроможність дієслів семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)»: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2014. 20 с.

8. Пославська Н. М. Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2006. 20 с.

9. Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970–1980.

REFERENCES

1. Balli, Sh. (1955). General Linguistics and questions of French language. Moskva: Izd-voinostrannoj literatury [in Russian].

2. Greschuk, V. V. (2009). Research of the Ukrainian linguistic: selected works. Ivano-Frankivs'k:Misto NV [in Ukrainian].

3. Dzhochka, I. F. (2003). Word-building potential of the verbs of concrete physical action with the meaning of object formation. Abstract of the PhD Dissertation. VasylStefanykPrecarpathian National University. Ivano-Frankivs'k [in Ukrainian].

4. Kushlyk, O. P. (2016). Typology of word-building paradigms of derivative verbs in Ukrainian language. Abstract of the D.Sc. Dissertation. The National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of Ukrainian language. Kyiv [in Ukrainian].

5. Naumova, I. A. (1967). Verbs with causative meaning in modern English and the historical background of their formation. Abstract of the PhD Dissertation. Moskva [in Russian].

6. Oleksenko, V. (2000). Derivative onomasiology as a new direction in the nomination theory. *Scientific notes of V. Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University. Series «Philological Sciences. Linguistics»*, 23, 8–15 [in Ukrainian].

7. Poznans'kyj, R. V. (2014). Word-building potential of verbs of the semantic field «agrarian production (crop production)». Abstract of the Ph D Dissertation. Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. Ivano-Frankivs'k [in Ukrainian].

8. Poslavs'ka, N. M. (2006). The structure and semantics of word-building paradigms of verbs with seme of destruction of the object. Abstract of the PhD Dissertation. Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. Ivano-Frankivs'k [in Ukrainian].

9. Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970 – 1980). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

THE WORD-BUILDING POTENTIAL OF VERBS WITH SEME OF TACTILE-REMOTE CAUSATION OF MOVEMENT

Nadiia ADAMETS

Candidate of Philology,

(Ukraine, Lviv).

E-mail: nadiiaadamets@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-5854-3636

In the article separation of verbs with semeof tactile-remote causation of movement into a separate lexical-semantic group, which is a peripheral component of macrofield«movement», has been proposed. The structure of word-building paradigm of the studied verbs has been analyzed. Within the blocks (substantive, adjective, verbal, adverbial)various types of word-forming meanings, realized by derivatives on the first stage of derivation, have been found: «abstracted action», «locale», «an agent-

specialist», «attribute of the object by action, which is aimed at him», «designed to perform an action», «move out», «move inside», «move from up to bottom», «move from bottom up», «move around something», «move through something», «moving from the starting point», «move to different places», «move under anything», «start the movement», «move for a while», «complete the move», «moving everything», «local exhaustiveness», «perform the action once», «long-term movement», «change placement», «accumulation», «additional action», «objectless movement of the subject», «change the status of the object to the subjects state», «move to destination», «consequence of the movement», «consequence of the movement», «to move as much as you like», «mode of action». Tools and methods of creating derivatives have been outlined: derived nouns are mainly formed by suffixation, one composite formation is also fixed; derivatives of adjectival and adverbial blocks were formed only with the participation of suffixes; semantic transformations of the verbal zone made possible the prefixes, suffixes and postfixes. Quantitative composition of each structural zone has been summarized. The largest is the verbal block (59 derivatives), the substantive block is 13, the adjective block is 5, and the smallest is the adverbial block (3). Factors that influence the realization of derivative potential of offormative word have been defined (the identity of starting point of movement, lack of communicative need, etc.).

Key words: *word-building paradigm, verb, valency, derivational potential, seme, movement, causation, offormative word, derivative, word-building meaning.*

Статтю подано до редколегії 1.11.2019.